

Dr Jolanta Załęczny

*Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieyszтора w Pułtusku,
Muzeum Niepodległości w Warszawie, Polska*

Mniejszości narodowe w powiecie warszawskim u progu niepodległości Polski

Wstęp

Powiat warszawski został utworzony w 1867 roku z terenów wokół Warszawy położonych po obu stronach Wisły. Rozciągał się od Zaborowa na zachodzie po Okuniew na wschodzie i od linii Narwi z Modlinem i Zegrzem na północy po Piaseczno na południu. Pod koniec wieku XIX obejmował obszar 1 499 km², który zamieszkiwało wówczas 148 439 osób, co dawało ok. 99 osób na 1 km¹. Na początku wieku XX powiat warszawski zajmował obszar 1 317,3 km². Struktura narodowościowa przedstawiała się następująco: w roku 1897 Polacy stanowili 67,9% ogółu ludności powiatu, Niemcy 2,6%, Rosjanie, Rusini, Białorusini – 3,6%, Żydzi 26,5%, inne narodowości 0,3%. Według danych z roku 1909 powiat zamieszkiwało 275 178 osób, w tym katolików 208 045 (75,6%), protestantów 18 673 (6,8%), Żydów 39 353 (14,3%)². W przededniu wojny, w roku 1913, w powiecie warszawskim zamieszkiwało łącznie 292 975 osób, wśród których Polacy stanowili 61,7%, Niemcy 3,3%, Rosjanie, Rusini i Białorusini 3,5%, Żydzi 31,3, inne nacje 0,2%³. W roku 1916 liczba mieszkańców powiatu wynosiła niewiele ponad 255 tys. osób⁴.

Wydarzenia I wojny odcisnęły piętno na ziemiach polskich. Aż 388 tys. km², czyli 90% obszaru II RP, objętych było działaniami wojennymi, a długotrwałe walki toczyły się na 85 tys. km², więc niemal na ¼ całego kraju⁵. Już lato i jesień 1914 roku przyniosły grabieże, umyślną dewastację i wywóz mienia. W roku następnym mniej było

¹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1880–1914, s. 98–99.

² *Rocznik Królestwa Polskiego. Rok 1913*, Warszawa 1914, s. 32.

³ *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, Warszawa 1916, s. 44.

⁴ *Działalność Rady Opiekuńczej Powiatu Warszawskiego w roku 1916*, Warszawa 1916, s. 1.

⁵ *Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1989, s. 106.

bezpośrednich zniszczeń wojennych, ale na stan przemysłu wpłynęły przymusowe ewakuacje w głąb Rosji. Natomiast najwięcej szkód przyniosła dewastacja na obszarach zajętych przez armię niemiecką⁶. Na skutek toczących się walk zniszczeniu uległy tereny wokół Warszawy, okoliczne miasteczka straciły około 10% zabudowy, bardzo ucierpiał m.in. Nowy Dwór. Jeszcze gorzej było na wsi. Losy wojenne mieszkańców typowego mazowieckiego miasteczka można prześledzić na przykładzie Zakrocymia, położonego w bezpośrednim sąsiedztwie fortyfikacji modlińskich. Przed wybuchem wojny zamieszkiwało tam 8 tys. ludności, na skutek masowych wysiedleń w lipcu 1915 roku i sierpniu roku następnego pozostało tylko 5 tys. Życie mieszkańcom utrudniały nasilone rekwizycje plonów i inwentarza dokonywane na rzecz wojsk okupacyjnych, a bezpośrednio sąsiedztwo z linią frontu pogłębiało ruinę wielu domów i zabudowań gospodarczych. Lipiec 1915 roku przyniósł ewakuację ludności nakazaną przez władze rosyjskie, mieszkańcy opuścili miasto, a okupant zarekwirował konie na potrzeby armii. Ponieważ zatrzymano też ruch kolejowy, ewakuacja odbywała się pieszo. Sytuacja powtórzyła się w sierpniu roku następnego, przed oblężeniem twierdzy rozkazano mieszkańcom opuścić Zakroczym, a żołnierze rabowali zapasy i grabili miasto. Obrazu zniszczenia dopełniła ludność spędzona przez Rosjan z okolicznych wsi⁷. Z terenu powiatu wyjeżdżali Rosjanie, którzy jeszcze w trakcie wojny opuszczali twierdze i koszary wojskowe oraz Niemcy ewakuujący się po zakończeniu walk. Widać to na przykładzie miast powiatu warszawskiego, w Zakroczymiu odnotowano spadek o 3 tys. mieszkańców, w Nowym Dworze przed I wojną było 662 Niemców i 333 Rosjan, obie te narodowości stanowiły więc ponad 11% ówczesnej ludności miasta⁸.

⁶ Kołodziejczyk Ryszard, *Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej (w 60 rocznicę odzyskania niepodległości)*, „Rocznik Mazowiecki”, 1979, t. VII, s. 26. Szerzej na temat zniszczeń wojennych: Landau Zbigniew, Tomaszewski Jerzy, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1962, s. 15–16.

⁷ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Rada Główna Opiekuńcza (dalej: RGO), sygn. 1426, k. 50–51. W 1914 r. wojska rosyjskie, a potem niemieckie plądrowały wsie całego powiatu warszawskiego. Przeniosło Marek, *Chłopi Królestwa Warszawskiego w latach 1914–1918*, Kielce 2003, s. 42.

⁸ Kazimierski Józef, *Miasta i miasteczka na Mazowszu i Podlasiu Nadbużańskim w latach 1918–1939*, „Mazowsze w dwudziestolecu międzywojennym”, red. Andrzej Stawarz, Warszawa 1998, s. 116.

Zmiany w podziałach terytorialnych nastąpiły w okresie okupacji niemieckiej (1915–1918), kolejne przyniósł rok 1918. Obszar powiatu warszawskiego został powiększony na mocy rozporządzenia generała-gubernatora warszawskiego z dn. 16 marca 1916 roku o gminy z przylegających powiatów, jednocześnie wydzielono miejscowości (Czerniaków, Siekierki, Mokotów, Rakowiec, Czyste, Młociny Marymont, Potok, Powązki, Kaskada, Pelcowizna, Nowe Bródno, Targówek, Utrata, Grochów, Kępa Gocławska) i przyłączono je do Warszawy⁹. Natomiast w październiku 1918 roku Rada Regencyjna dokonała reorganizacji obszaru okupowanego przez Austriaków, a potem przez Niemców¹⁰. W sierpniu 1919 roku obszar byłego zaboru rosyjskiego podzielono na 5 województw: białostockie, kieleckie, lubelskie, łódzkie i warszawskie. Na mocy ustawy z 2 sierpnia 1919 roku¹¹ województwo warszawskie zostało podzielone na 23 powiaty: błoński, ciechanowski, gostyniński, grójecki, kutnowski, lipnowski, łowicki, makowski, miński, mławski, nieszawski, plocki, płoński, przasnyski, pułtuski, radzyński, rawski, rypiński, sierpecki, skierniewicki, sochaczewski, warszawski, włocławski. Założenia nowego podziału, który opierał się na zasadach dawniej obowiązujących w ramach guberni rosyjskich, zostały zrealizowane w latach 1923–1924¹². W roku 1928 dokonano unifikacji administracji, kraj został podzielony na 16 województw i 277 powiatów¹³. Odrębną administrację posiadała Warszawa złożona z 4 gmin miejskich i podzielona na powiaty grodzkie ze starostami na czele¹⁴.

Powiat położony centralnie wokół Warszawy, po obu stronach Wisły, odegrał istotną rolę w dziejach ziem polskich. Razem z 7 innymi powiatami (błońskim, grójeckim, mińskim, płońskim, pułuskim, radzyńskim, sochaczewskim i 11 gminami powiatu garwolińskiego) powiat warszawski tworzył okręg warszawski, mający 11 tys. 387,8 km²

⁹ *Dokumentacja geograficzna. Zeszyt 4. Podziały administracyjne Królestwa Polskiego za okres 1815–1918*, opr. Wojciech Trzebiński, Adam Borkowski, Warszawa 1956, s. 102–103.

¹⁰ *Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 9.

¹¹ *Dziennik Praw Państwa Polskiego* (dalej cyt.: DPPP) z 1919, nr 65, poz. 395; Kallas Marian, *Historia ustroju Polski X–XX wiek*, Warszawa 1997, s. 330.

¹² Sobol Bogdan, *Zarys podstawowych zmian podziałów terytorialnych i administracyjnych z dziejów Mazowsza*, „Ziemia Mazowiecka”, 1959, nr 4, s. 16.

¹³ Kallas Marian, *Historia ustroju...*, s. 331.

¹⁴ Sobol Bogdan, *Zarys podstawowych zmian...*, s. 16.

powierzchni¹⁵. Krzyżowały się tam szlaki komunikacyjne, skupiały się ośrodki kulturalne, gospodarcze (przemysłu, rzemiosła i handlu) i administracyjne, teren był gęsto zaludniony i zurbanizowany. Jego zróżnicowanie pod względem narodowościowym i wyznaniowym znalazło odbicie w życiu religijnym, społecznym i kulturalnym.

Zróżnicowanie narodowościowe powiatu

Pierwsze dane statystyczne z okresu odrodzonego państwa dla powiatu warszawskiego pochodzą z roku 1919. Powiat liczył wówczas 132 tys. mieszkańców¹⁶. Natomiast pierwszy powszechny spis ludności został przeprowadzony w Polsce 30 września 1921 roku. Jego niewątpliwym minusem był fakt, że nie objął terenu całego kraju. Dane z tego spisu są podstawą do rozważań na temat społeczeństwa Polski na początku lat 20. Województwo warszawskie liczyło wtedy 2 112 798 mieszkańców (1 011 140 mężczyzn i 1 101 658 kobiet). W przybliżeniu 20% stanowili mieszkańcy miast, a 80% – wsi. Średnie zaludnienie województwa wynosiło 72,1 mieszkańca na 1 km². Najgęściej zaludnione były powiaty: kutnowski – 108,5; błoński – 107,1; warszawski – 106,9 osoby na 1 km². Dla porównania w najslabiej zaludnionym powiecie przasnyskim na 1 km² przypadało tylko niewiele ponad 40 mieszkańców¹⁷. Tak zróżnicowany obraz województwa był skutkiem wielu czynników, różny był bowiem wcześniejszy poziom rozwoju tych ziem, różnie też one odczuły skutki zarówno wojny lat 1914–1918, jak i wojny z bolszewicką Rosją w 1920 roku.

W świetle wyników spisu z 1921 roku powiat warszawski zamieszkiwało łącznie 181 585 osób, z czego 42 911 to mieszkańcy miast, a 138 644 mieszkańcy wsi. Polacy stanowili 88,6%, było ich 161 000, a inne narodowości to 20,5 tys. (11,4%)¹⁸. Wśród mieszkańców powiatu poza Polakami największą grupą narodowościową stanowili Żydzi, z których większość zamieszkiwała miasta. Niewielki odsetek ludności powiatu

¹⁵ *Plan regionalny okręgu warszawskiego*, „Dom, Osiedle, Mieszkanie”, 1938, nr 4–5, s. 12.

¹⁶ AAN, Ministerstwo Apropowizacji, sygn. 367, s. 201.

¹⁷ *Pierwszy Powszechny Spis RP z dnia 30 września 1921 r. Województwo warszawskie*, Warszawa 1927, s. 3.

¹⁸ Frysz F., *Powiat warszawski (rys geograficzno-ekonomiczny)*, „Dziesięciolecie szkolnictwa powszechnego w powiecie warszawskim”, Warszawa 1928, s. 7.

stanowili przedstawiciele innych narodowości. Przeprowadzony 10 lat później spis powszechny wykazał przyrost liczny ludności powiatu o 144 300 osób. Liczba Polaków wzrosła do 285 144, innych narodowości do 40 741. Odsetek ludności niepolskiej wzrósł do 12,5%¹⁹. Zmianom uległa liczebność grup mniejszości narodowych. Odsetek ludności żydowskiej spadł z 12% do 10,9%, w miastach z 33,8 do 31,5%. Inaczej jednak było na obszarze gmin wiejskich, tam wskaźnik ten wzrósł z 5,3 do 6,2%²⁰. Jeśli chodzi o ludność niemiecką, to wzrosła liczba ewangelików podających w roku 1931 narodowość niemiecką, którzy wcześniej podawali narodowość polską. Może to świadczy o wzmożonej propagandzie niemieckiej wśród ludności ewangelickiej²¹. Mniejszość niemiecka zamieszkiwała wsie powiatu warszawskiego, zajmując się głównie rolnictwem lub rzemiosłem.

Struktura narodowościowa i wyznaniowa II RP znalazła odzwierciedlenie w obrazie województwa warszawskiego i powiatu warszawskiego. Z analizy danych statystycznych wynika, że stan ten był odbiciem wcześniejszych procesów. Obecność mniejszości niemieckiej w kilku gminach jest związana w kolonizacją prowadzoną w XVIII i XIX wieku i mającą na celu otoczenie Warszawy wieńcem kolonii niemieckich. Niemcy zamieszkujący powiat warszawski w początkach odrodzonego państwa polskiego byli potomkami tamtych kolonistów. Podobnie potomkami rosyjskich żołnierzy pełniących służbę w dawnych garnizonach carskich oraz urzędników rosyjskich byli mieszkający w powiecie pojedynczy Rosjanie.

Warto przyrzeć się strukturze narodowościowej ludności powiatu, opierając się na danych z roku 1923 (Tab. 1). Z ogólnej liczby 181 613 mieszkańców większość, bo aż 161 942, stanowili Polacy. Wśród mniejszości dominowali Żydzi (16 706, co stanowiło 10,3% ludności powiatu) oraz Niemcy (1,23%). Inne narodowości to łącznie zaledwie 0,6%. Żydzi dominowali w miastach i osadach, mieszkało tam ponad 76% społeczeń-

¹⁹ *Ludność polska i niepolaska na podstawie spisów powszechnych z 30 września 1921 i 9 grudnia 1931*, „Sprawy Narodowościowe”, 1932, nr 2–3, s. 218–219.

²⁰ *Ludność czterech powiatów podwarszawskich pod względem demograficznym i zawodowym*, „Kronika Warszawy”, 1936, nr 1–2, s. 17.

²¹ Ręgowicz Ludwik, *Niemcy w województwie warszawskim*, „Strażnica Zachodnia”, 1937, nr 4, s. 420.

Tabela 1. Struktura narodowościowa ludności powiatu warszawskiego w 1923 r.

Narodowości	Ogółem	Miasta	Gminy wiejskie
Polacy	161 942	29 848	132 094
Niemcy	1 991	147	1 844
Żydzi	16 706	11 838	4 868
Inne ogółem, w tym:	974	188	786
Białorusini	37	14	23
Rosjanie	715	138	577
Czesi	11	1	10
Litwini	13	6	7
Amerykanie	2	–	2
Belgowie	14	–	14
Duńczycy	1	–	1
Finowie	1	–	1
Francuzi	64	4	60
Kałmukowie	3	–	3
Łotysze	6	2	4
Rumuni	1	–	1
Słowacy	2	2	–
Szwajcarzy	4	–	4
Szwedzi	16	4	12
Węgrzy	3	3	–

Źródło: Opracowano na podstawie: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 1, Miasto Stołeczne Warszawa, województwo warszawskie*, Warszawa 1925, s. 185–197.

ności żydowskiej z całego powiatu warszawskiego²². Wiązało się to ze specyfiką zajęć, jako że zajmowali się oni głównie handlem. Pozostałe nacje skupiały się głównie na obszarach wiejskich.

Tuż przed wybuchem wojny największe skupiska ludności niemieckiej występowały w guberniach piotrkowskiej, kaliskiej, płockiej i war-

²² Nie bez znaczenia był fakt, że Żydzi stanowili największą w Polsce mniejszość, wg spisu z 1931 r. 9,8% ogółu ludności (ponad 3 mln). Było to drugie po Ameryce (tam mieszkały 4 mln Żydów) skupisko ludności żydowskiej na świecie, której 1/5 stanowili właśnie Żydzi polscy. Proporcjonalnie zaś do liczby ludności kraju, biorąc pod uwagę odsetek ludności żydowskiej, Polska zajmowała pod tym względem pierwsze miejsce na świecie. Nowakowska Irena, *Fenomen żydowskiej mniejszości narodowej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, 1989, nr 2, s. 45.

szawskiej. Liczebność Niemców w latach 1908–1914 uległa zwiększeniu. Natomiast od grudnia 1914 do marca 1915 spora grupa chłopów niemieckich (w skali Królestwa ok. 60–100 tys.) została wywieziona w głąb Rosji²³. Po odzyskaniu niepodległości chłopci ci wracali do swoich miejscowości. Ponieważ zastawali swoje gospodarstwa zniszczone i pozbawione inwentarza, starano się zapewnić im daleko idącą pomoc. Wójtowie i sołtysi mieli zadbać o to, aby ludność miejscowa odnosiła się przyjaźnie do powracających emigrantów²⁴. Wkrótce mniejszość niemiecka odzyskała dawną pozycję, ponownie stanowiła drobną własność rolną. Była dość zamożna, dobrze zorganizowana, prezentowała wysoki poziom kulturalny. Oficjalnie głosiła swoją lojalność wobec władz państwa polskiego, ale dawały się słyszeć głosy „o połączeniu się z macierzą niemiecką”²⁵. Społeczność niemiecka w powiecie warszawskim liczyła 1 991 osób, które zamieszkiwały głównie w gminach wiejskich. Spośród 974 osób innych narodowości w miastach mieszkało 188, reszta (786) zamieszkiwała gminy wiejskie. Analiza danych z Tabeli 1 nasuwa szereg pytań dotyczących pochodzenia tych mniejszości. O ile narody z obszaru Rosji trafiły tu w wyniku osadnictwa, służby wojskowej w garnizonach carskich oraz pracy w administracji rosyjskiej, o tyle zastanowić może obecność Amerykanów, Belgów, Duńczyków czy Francuzów.

W granicach powiatu warszawskiego Żydzi stanowili ponad 10% ogółu mieszkańców, co powodowało, że zajmował on czwartą pozycję w województwie pod względem liczby ludności żydowskiej²⁶. Żydzi, co było prawidłowością dla całego państwa polskiego, skupiali się w miastach, w przypadku powiatu warszawskiego zamieszkiwało tam w 1921 roku 70,9% społeczności żydowskiej, w 1931 roku niemal 80%. W roku 1921 w miastach powiatu warszawskiego Żydzi stanowili 34,3% miesz-

²³ Woźniak Krzysztof Paweł, *Losy niemieckich osadników rolnych w Królestwie Polskim w latach I wojny światowej*, „Historia–społeczeństwo–gospodarka. Profesorowi Wiesławowi Pusiowi w 40-lecie pracy naukowej”, red. Stefan Pytlas, Jarosław Kita, Łódź 2006, s. 184–192.

²⁴ *Powracający koloniści niemieccy*, „Wyzwolenie”, 1918, nr 37 (z 15 IX 1918), s. 332.

²⁵ Urbański Zygmunt, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1932, s. 168.

²⁶ Wasiułyński Bohdan, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 12. Analiza danych dla całego województwa warszawskiego: Bronsztejn Szyja, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 114–124, 278.

Tabela 2. Ludność żydowska w miastach i wybranych osadach powiatu warszawskiego w 1921 r.

Miasta i osady	Ogółem	Żydów	% ogółu
Nowy Dwór	7 829	3 916	50,0
Otwock	8 560	5 408	63,2
Piaseczno	5 604	2 256	40,3
Pruszków	15 132	972	6,4
Zakroczym	4 896	1 865	38,1
Karczew	3 266	836	25,6
Okuniew	1 891	498	26,3

Źródło: Wasiutyński Bohdan, *Ludność żydowska w Polsce...*, s. 23–24, 47.

kańców, w osadach miejskich – 25,9%, na wsiach tylko 4,5%²⁷. Nie było to zjawisko nowe, podobna tendencja dała się zauważyć już w XIX wieku, o czym świadczą analizy statystyczne przeprowadzone przez wspomnianego B. Wasiutyńskiego. Mianem Żydów określał wszystkie osoby wyznania mojżeszowego, gdy tymczasem w spisie z 1921 roku dała się zauważyć duża różnica między liczbą osób deklarujących narodowość żydowską (16 706) i wyznaniem mojżeszowe (21 780). Tę rozbieżność można tłumaczyć myleniem pojęć przez uczestników spisu lub nieprzywiązywaniem wagi do deklaracji narodowości. W przypadku ludności żydowskiej wyznanie było podstawowym kryterium tożsamości. Dane zawarte w Tabeli 2 dotyczą liczby 21 780 osób wyznania mojżeszowego²⁸.

W powiecie warszawskim w 1921 roku Niemcy stanowili 1,1% (1 991 osób), w 1927 było ich 2 749, czyli 1,4%, zaś w 1931 roku – 1,3% (4 179)²⁹. Ich obecność tak komentował Ludwik Ręgowicz: „Na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego przy życzliwości władz rosyjskich opanował żywioł niemiecki polskie życie gospodarcze, a ponadto rozsadzał narodową i wyznaniową spoiwość społeczeństwa polskiego”³⁰. Mniejszość ta występowała głównie na obszarze wiejskim (92,6%), podobnie jak po-

²⁷ W okresie międzywojennym w Polsce około 75% Żydów mieszkało w miastach i miasteczkach, zaś w województwie warszawskim co trzeci mieszkaniec miasta był Żydem. *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. II, Warszawa [b.d.], s. 194.

²⁸ *Pierwszy Powszechny Spis RP z dn. 30 września 1921*, Warszawa 1927, s. 3.

²⁹ Stoliński Zygmunt, *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*, „Sprawy Narodowe”, 1927, nr 4, s. 376; Cygański Mirosław, *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Łódź 1962, s. 46.

³⁰ Ręgowicz Ludwik, *Niemcy w województwie warszawskim...*, s. 415.

zostałe grupy narodowościowe (80,7%). W przypadku powiatu warszawskiego trudno mówić o zdominowaniu szeroko rozumianego życia gospodarczego, bo mniejszość niemiecka skupiona była na obszarach wiejskich, zajmując się głównie rolnictwem.

Wśród mniejszości dominowali Rosjanie (73,4% innych narodowości, pomijając Żydów i Niemców), należy to łączyć z faktem obecności na tym obszarze przed I wojną światową garnizonów rosyjskich, z których żołnierze asymilowali się z ludnością miejscową i po zakończeniu służby pozostawali na ziemiach polskich. Osadnictwo rosyjskie na Mazowszu ma swoją długą historię. Rozpoczęło się w latach 30. XIX wieku. W związku z przebudową twierdzy w Modlinie i uczynieniem jej elementem rosyjskiego systemu obronnego (pod nazwą Nowogeorgijewsk), zaplanowano stworzenie wokół kolonii zasiedlonych przybyszami z Rosji. I. Paskiewicz postanowił osadzić kolonistów na terenach po obu stronach Wisły. Na gruntach skarbu państwa powstała kolonia zakroczymska, na obszarach wykupionych od ziemian kolonie: Aleksandryjska, Kosewko i Szczypiorno (na ternie ówczesnego powiatu płońskiego), zaś w dobrach Góra – osada Konstantynówka. Osadników (200 mężczyzn i 150 kobiet) sprowadzono z guberni pskowskiej³¹. Oprócz rosyjskiego znali oni język czuchoński, czyli estoński (co może tłumaczyć późniejsze wykazywanie w spisach ludności znajomości tego języka i przypisywanie tej grupie narodowości estońskiej). W kolonii zakroczymskiej – zdaniem Andrzeja Woźniaka – osiedlili się głównie „wysłużeni żołnierze” z garnizonów rosyjskich³². W osadzie Konstantynówka przed rokiem 1869 było 12 zagród zamieszkałych w połowie przez prawosławnych, a w połowie przez starowierców. Powstanie osady wiązało się z planami rosyjskiej kolonizacji wiejskiej wokół twierdzy w Modlinie, które usiłowano wprowadzić w życie za czasów namiestnika I. Paskiewicza³³. Na potrzeby rosyjskiego garnizonu wzniesiono w Modlinie najpierw tymczasową cerkiew, a w 1836 cerkiew murowaną. Do parafii nowogeorgijewskiej należały po-

³¹ Szczerbatow Aleksej, *Rządy księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim*, Warszawa 1900, s. 139.

³² Woźniak Andrzej, *Kartki z dziejów prawosławnej parafii św. Aleksandry w Stanisławowie koło Modlina*, „Etnografia Polska”, 2001, t. XLV, z. 1, s. 185.

³³ Woźniak Andrzej, *Z badań nad kolonizacją rosyjską we wsi mazowieckiej XIX i początku XX wieku*, „Etnografia Polska”, 2010, t. LIV, z. 1, s. 174; szerzej: idem, *Kartki z dziejów prawosławnej parafii św. Aleksandry w Stanisławowie koło Modlina*, „Etnografia Polska”, 2001, t. XLV, z. 1, s. 183–194.

wstające wokół, rosyjskie kolonie. Z uwagi na odległość postanowiono jednak dla tych osadników zbudować cerkiew także w kolonii Aleksandrowskiej (1846).

Po upadku powstania styczniowego nasiliła się polityka rusyfikacyjna, a jednym z jej przejawów była zintensyfikowana kolonizacja terenów podwarszawskich. Osadnicy rosyjscy lokowani byli we wsiach w okolicy Modlina i Pomiechówka. Wokół Modlina w 1869 roku mieszkało 525 Rosjan. Potem ich liczebność sukcesywnie rosła. W 1874 było to 637 osób, w 1894 roku – 1056³⁴. Przed 1875 rokiem sprowadzono osadników do wsi: Gałachy, Kosewo, Nowy Modlin, Wymysły, Pomiechowo, Bronisławka. W późniejszym okresie uwłaszczeni koloniści mogli dysponować ziemią i chętnie sprzedawali ją Polakom, a następnie przenosili się na teren Rosji. Rozmiary tego zjawiska były znaczące, skoro ze wsi Szczypiorno wyjechała połowa rosyjskich osadników. Przed wybuchem Wielkiej Wojny np. wokół Modlina znajdowały się ubogie wsie kolonie zamieszkałe przez osadników rosyjskich. Stanowiły one kontrast z zamożnymi wsiami polskimi w rejonie Pomiechówka.

W powiecie warszawskim odsetek ludności rosyjskiej był stosunkowo wysoki, na wsiach Rosjanie stanowili 1,6% ogółu mieszkańców. Podobnie było na obszarach włączonych w roku 1916 do Warszawy³⁵.

Skład narodowościowy ludności poszczególnych gmin powiatu warszawskiego był bardzo zróżnicowany, o czym świadczą dane w Tabeli 3.

Tabela 3. Ludność gmin i miast powiatu warszawskiego wg narodowości w 1921 r.

	Ogółem	Polacy	Żydzi	Niemcy	Inni	W tym ³⁶ :
Blizne	4 659	4 630	13	12	4	R. 2, B. 1, Ł.1
Bródno	10 490	9 907	454	102	27	R. 14, An. 5, Rus. 5, F. 2, L. 1
Cząstków	6 920	6 201	31	675	13	R. 8, Rus. 3, B. 1, F. 1
Falenty	5 033	4 953	24	53	3	R. 3
Góra	5 101	4 893	16	188	4	

³⁴ Woźniak Andrzej, *Kartki z dziejów...*, s. 186.

³⁵ Woźniak Andrzej, *Z badań...*, s. 183.

³⁶ Zastosowane skróty: R. – Rosjanie, B. – Białorusini, Rus. – Rusini, W. – Węgrzy, L. – Litwini, Cz. – Czesi, Ł. – Łotysze, F. – Francuzi, Sz. – Szwedzi, Sł. – Słowacy, Am. – Amerykanie, Ang. – Anglicy, Rum. – Rumuni, J. – Jugosłowianie, Szw. – Szwajcarzy, D – Duńczycy.

Tabela 3. (Kont.)

	Ogółem	Polacy	Żydzi	Niemcy	Inni	W tym:
Jabłonna	10 763	10 328	342	74	19	R. 17, B. 1, Rus. 1
Jeziorna	8 155	7 655	453	14	33	F. 16, R. 9, A. 2, Rus. 2, Sz. 2, Ang. 1, Sz. 1
Karczew	9 185	8 378	793	5	9	R. 4, Rus. 4, Rum.1
Młociny	6 161	6 026	105	19	11	J. 3, R. 2, Sz. 2, Cz. 1, F. 1, L. 1, Rus. 1
Nieporęt	5 498	5 290	102	105	1	Rus.1
Nowo-Iwiczna	4 473	4 357	31	67	18	Rus.11, F. 4, R. 3
Okuniew	8 097	7 135	644	6	312	R. 249, F. 26, Rus. 21, B. 13, Ang. 1, Cz. 1, Ł. 1
Ożarów	7 229	7 135	83	2	9	R. 5, Cz. 4
Pomiechowo	8 310	7 736	206	181	187	R. 174, Sz. 9, D. 1, L. 1, Ł. 1, Rus.1
Skorosze	5 088	5 036	24	12	16	Rus. 8, R. 7, Cz. 1
Wawer	6 910	6 743	117	3	35	R. 29, B. 3, L. 1, Ł. 1, Rus. 1
Wiązowna	8 525	8 164	339	13	9	Rus. 4, B. 3, L. 1, R. 1
Wilanów	8 073	7 814	14	236	9	Ang. 2, R. 2, Sz. 2, F. 1, L. 1, Rus. 1
Zaborów	3 993	3 945	42	-	6	R. 5, F. 1
Zagórz	6 941	5 768	1 035	77	61	R. 40, F. 9, Ang. 5, Cz. 3, Rus. 2, B. 1, L. 1
miasta:						
Nowy Dwór	7 829	4 147	3 582	57	43	R. 26, B. 8, F. 3, Rus. 3, L. 2, Ł. 1
Otwock	8 560	4 748	3 690	13	109	R. 96, Rus. 5, B. 4, W. 3, L. 1
Piaseczno	5 604	3 677	1 863	62	2	Cz. 1, L. 1
Pruszków	15 132	14 247	846	9	30	R. 16, Rus. 5, Sz. 4, B. 2, Śl. 2, F. 1
Zakroczym	4 896	3 029	1 857	6	4	L. 2, L. 1, Rus. 1

Źródło: Opracowano na podstawie: *Skorowidz...*, s. 185–197.

We wszystkich gminach oczywiście dominowali Polacy, ale już udział Niemców i Żydów był różny. Analizując skład procentowy, łatwo zauważyć, że w kilku gminach mniejszość żydowska czy niemiecka jest znacznie liczniejsza niż w pozostałych. Największy odsetek ludności niemieckiej występował w gminie Cząstków, stanowiła ona 9,75% ogółu społeczeństwa gminy. Było to zapewne skutkiem prowadzonej na przełomie XVIII i XIX wieku kolonizacji niemieckiej, która miała określony cel, chodziło o otoczenie Warszawy wieńcem kolonii niemieckich³⁷. Kolejne gminy o wysokim procencie ludności niemieckiej to: Góra – 3,69%, Wilanów – 2,92%, Pomiechowo – 2,18% i Nieporęt – 1,91%. Zamieszkujący w powiecie Niemcy byli potomkami kolonistów z XVIII wieku, który osiedlili się pierwotnie między Warszawą a Modlinem (m.in. Rajszew, Białoleka, Kępa Tarchomińska)³⁸. Charakter mniejszości niemieckiej na tym terenie tak skomentował badacz problemów narodowościowych Piotr Włodarski: „Na terenie b. Kongresówki ludność niemiecka, poza ośrodkami fabrycznymi, gdzie część jej należy do sfery robotniczej, jest przeważnie rolnicza, wielu zaś Niemców jest właścicielami fabryk i zakładów przemysłowych”³⁹.

Jak wynika z analizowanej tabeli, odsetek Niemców wśród mieszkańców miast nie był wysoki, jedynie w Piasecznie nieznacznie przekraczał 1%. Ale warto w tym miejscu odwołać się do porównania liczby ludności niemieckiej w latach dwóch kolejnych spisów. Podczas spisu w 1921 roku 1 991 osób w powiecie warszawskim podało narodowość niemiecką, natomiast w 1931 roku już 4 179 mieszkańców, odnotowano więc wzrost o 2038 osób, czyli o 104,9%.

Podobnie wygląda sprawa ludności żydowskiej. Różna była wielkość jej skupisk w poszczególnych gminach. Największy procent odnotowano w gminie Zagórz (14,91%), potem kolejno w gminach: Karczew (8,63%), Okuniew (7,95%), Jeziorna (5,56%), Bródno (4,33%), Wiązow-

³⁷ Ręgowicz Ludwik, *Niemcy w województwie...*, s. 418 i Mauersberg Stanisław, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 48.

³⁸ Kielbiński Mieczysław, *Jabłonna w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Chotomów, Jabłonna od wieków razem”, t. I, red. Apolonia Cudna-Kowalska, Chotomów–Jabłonna 1998, s. 179.

³⁹ Włodarczyk Piotr, *Zagadnienia narodowościowe w Polsce Odrodzonej*, Warszawa 1936, s. 40.

Tabela 4. Udział społeczności żydowskiej w niewielkich miejscowościach powiatu warszawskiego w 1921 r.

Miejscowość	Mieszkańców ogółem	Liczba Żydów	%
Cechówka	792	143	18,06
Falenica Letnisko	1 761	1 108	62,92
Henryków	658	234	35,56
Jabłonna	2 081	572	27,49
Jeziorna Królewska	824	137	16,63
Konstancinek	1 455	399	27,42
Łomianki Górne	315	130	41,27
Marki	3 529	156	4,42
Miłosna	901	122	13,54
Pomieczówek	666	201	30,3
Pustelnik	1 956	368	18,8
Rembertów	1 375	369	26,84
Rutka	180	141	78,33
Wiązowna	734	272	37,06

Źródło: Wasiutyński Bohdan, *Ludność żydowska...*, dz. cyt., s. 75.

na (3,98%). Ponadto wielu Żydów zamieszkiwało niewielkie miejscowości powiatu. Zdaniem B. Wasiutyńskiego aż 6 tys. Żydów osiedliło się na terenie powiatu, tworząc tam liczne skupiska podmiejskie⁴⁰. W 14 małych miejscowościach powiatu stwierdzono fakt występowania grup społeczności żydowskiej o liczebności przekraczającej nieznacznie 100 osób (Tab. 4).

Wyszczególnione powyżej miejscowości to nie były typowe wsie, raczej osiedla podmiejskie czy osady fabryczne, do których napływali Żydzi szukający nowych źródeł utrzymania w handlu lub rzemiośle. Warunki ku temu dawały istniejące lub powstające w okresie dwudziestolecia stacje kolejowe albo handel rozwijający się prężnie wokół Warszawy.

Mniejszości wyznaniowe w powiecie warszawskim

Wielonarodowościowy skład społeczeństwa polskiego miał, co jest zrozumiałe, wpływ na stosunki wyznaniowe. Według spisu z 1921 roku katolicy stanowili w Polsce 62,5%, grekokatolicy – 11,9%, prawosławni

⁴⁰ Wasiutyński Bohdan, *Ludność żydowska...*, dz. cyt., s. 74.

– 11,1%, wyznanie mojżeszowe – 10,8%, ewangelicy – 3,7%, łącznie mniejszości religijne szacowano na 37,5%⁴¹. Sytuacja ta przełożyła się na skomplikowany obraz wyznaniowy powiatu warszawskiego, w którym wyznanie mojżeszowe deklarowało 12% ludności (w miastach – 33,8%, na wsiach – 5,3%), a ewangelikami było około 3% ludności⁴². Osobnym zagadnieniem było więc położenie mniejszości narodowościowych i wyznaniowych. Podpisując tzw. mały traktat wersalski, Polska zobowiązała się do zapewnienia pełni praw wszystkim mieszkańcom bez różnicy urodzenia, narodowości, języka, rasy czy religii. Problem ten został następnie uregulowany w konstytucji marcowej i kwietniowej⁴³. Na tej podstawie mniejszości narodowe w Polsce miały prawo do swobodnego funkcjonowania w ramach II RP.

Jak już wspomniano, według spisu ludności z roku 1931 zauważalny był wzrost liczebny mniejszości niemieckiej. W porównaniu z rokiem 1921 liczba Niemców wzrosła z 1 991 do 4 179 (wzrost o 2 038, czyli o 104,9%), a liczba ewangelików z 7 161 do 9 689 (wzrost o 2 528, czyli o 35,5%)⁴⁴. Zdaniem Stanisława Mauersberga był to efekt „wzmoczonej propagandy niemieckiej wśród na wpół spolonizowanej ludności ewangelickiej, która w znacznej mierze podała w 1921 roku narodowość polską. Nie bez znaczenia okazało się rozpowszechnianie fałszywej opinii, że katolik to Polak, ewangelik to Niemiec, a ponadto bardzo szkodliwa w skutkach była głoszona przez Niemców zasada, że język niemiecki jest liturgicznym językiem kościoła ewangelicko-augsburskiego”⁴⁵. Tymczasem następowała asymilacja środowiska protestanckiego, czego dowodem było odprawianie nabożeństw w języku niemieckim i polskim, a także udzielanie sakramentów w obydwu językach. Zjawisko wzajemnego przenikania się obu nacji potwierdza statystyka. W województwie warszawskim (dla powiatu brak takich danych) w 1931 roku język polski jako ojczysty podało 22% ewangelików wyznania augsburskiego, 50,2% ewangelików reformowanych, 34,9% ewangelików bez określania odłamu i 81,6% wyznawców innych religii⁴⁶.

⁴¹ *Rocznik Statystyczny RP*, Warszawa 1927, s. 52.

⁴² *Ludność czterech powiatów...*, s. 17.

⁴³ DURP 1920, nr 110, poz. 728; DURP 1921, nr 44; DURP 1935, nr 30.

⁴⁴ Ręgowicz Ludwik, *Niemcy w województwie...*, s. 420.

⁴⁵ Mauersberg Stanisław, *Szkolnictwo powszechne...*, s. 48.

⁴⁶ Ręgowicz Ludwik, *Niemcy w województwie...*, s. 422.

Już w okresie wojny wprowadzone zostały uregulowania prawne dotyczące sytuacji ludności żydowskiej na terenie Królestwa Polskiego. W rozporządzeniu generalnego gubernatora Hansa von Beselera z dn. 1 listopada 1916 roku, dotyczącego organizacji Żydowskiego Towarzystwa Religijnego, znalazł się zapis: „Żydzi, mieszkańcy Jen.-Gub. Warszawskiego tworzą Towarzystwo religijne, publiczno-prawne”, co czyniło przynależność do tego Towarzystwa przymusową⁴⁷. Pierwsze nowelizacje prawa dotyczące gmin żydowskich w II RP to zarządzenie MWRiOP z 18 stycznia 1919 roku oraz dekret Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 roku⁴⁸.

Funkcjonowanie gmin żydowskich spowodowało, że „żadna z zamieszkujących II RP mniejszości narodowych nie tworzyła tak bogatego i różnorodnego życia społecznego, politycznego, religijnego, kulturalnego i artystycznego, co więcej, dokonano tego niemal wyłącznie siłami samej społeczności żydowskiej, przy całkowitym niemal braku pomocy ze strony państwa i znikomej – władz samorządowych”⁴⁹.

Niemal 80% ogółu ludności żydowskiej w granicach państwa polskiego skupiało się w miastach i miasteczkach, gdzie Żydzi stanowili około 30% mieszkańców. Tylko 4% zajmowało się rolnictwem. Bardzo typowe dla wizerunku Polski XIX i I połowy XX wieku były małomiasteczkowe skupiska ludności żydowskiej w województwach centralnych. Miastem żydowskim był Nowy Dwór. Żydzi przybyli tam pod koniec XVII wieku i stworzyli dobrze zorganizowaną społeczność, mieli własny cmentarz i synagogę. Druga fala żydowskich przybyszów dotarła w II połowie XVIII wieku, kiedy Żydzi uciekali przed prześladowaniami na Podolu. W 1897 roku Nowy Dwór zamieszkiwało 4 735 Żydów i stanowili ono 65% ogółu ludności. W okresie międzywojennym kolejne spisy wykazały, że w 1921 roku na 7 829 mieszkańców przypadało 3 916 Żydów (50%), zaś w 1931 roku na 9 386 – 4 316 Żydów (46%). Według zapisków miejscowego księdza Henryka Józwicka w 1937 roku Polacy stanowili w Nowym Dworze tylko 48% ludności,

⁴⁷ Borecki Paweł, *Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2010, t. LXII, z. 2, s. 65.

⁴⁸ Szersze omówienie: tamże, s. 73–74.

⁴⁹ Żebrowski Rafał, *Spółczesność żydowska w II Rzeczypospolitej*, „Studia z dziejów Żydów w Polsce”, red. Zofia Borzymirska, Andrzej Żbikowski, Rafał Żebrowski, Warszawa 1995, t. 1, s. 81.

Żydzi połowę, a Niemcy i Rosjanie pozostałe 2%⁵⁰. Znaczna była też liczba żydowskich mieszkańców Otwocka, w 1908 roku stanowili oni 21% ludności (2 356 Żydów), a w roku 1939 w mieście było ich już 14,5 tysiąca, czyli 75% ogółu mieszkańców⁵¹. Dużym skupiskiem Żydów była również Falenica, gdzie stanowili oni ponad 60% mieszkańców. W Piasecznie w 1931 roku na 7 131 mieszkańców było 2 320 Żydów. Także w Pruszkowie 6–10% ogółu mieszkańców stanowili Żydzi. Działała tam gmina wyznaniowa z własnym drewnianym domem modlitwy, rytualną łaźnią, szkołą wyznaniową i cmentarzem. Rabinem w Pruszkowie był Icchak Meir Lewenberg⁵².

Różnie układały się relacje między Żydami a resztą społeczeństwa polskiego. Po odzyskaniu niepodległości przyjęli oni postawę w zasadzie neutralną i wyczekującą, co było zapewne wynikiem wielu wcześniejszych konfliktów natury społeczno-ekonomicznej, szczególnie w środowisku małomiasteczkowym. Należy jednak podkreślić, że Żydzi uroczyście świętowali odzyskanie niepodległości, konserwatywne ugrupowania żydowskie deklarowały lojalność wobec władz państwa polskiego, a duża grupa ochotników pochodzenia żydowskiego wstępowała do oddziałów legionowych. Obraz ten zburzyły wydarzenia roku 1919, kiedy dochodziło do nadużyć władz administracyjnych i wojskowych w stosunku do ludności żydowskiej. Zdarzało się, że żołnierze armii gen. Hallera (m.in. w Zakroczymiu) dopuszczali się aktów przemocy, obcinali np. Żydom brody. W tej sytuacji Minister Spraw Wewnętrznych wydał okólnik, w którym ostrzegał, że „wszelkie akty samowoli i bezprawia, których ostrze zwraca się przeciw ludności żydowskiej, dokonywane przez organy administracyjne lub osoby prywatne, będą badane i karane z całą bezstronnością i surowością prawa. W wolnej Polsce nie ma miejsca na niesprawiedliwość, gwałt i samowolę”⁵³.

⁵⁰ Bielecka Danuta, *Spoleczność żydowska w Nowym Dworze Mazowieckim w latach 1918–1939*, „Rocznik Mazowiecki”, 2002, t. XIV, s. 100.

⁵¹ Ajdacki Paweł, Kałużko Jacek, *Otwock i okolice*, Warszawa 2002, s. 34.

⁵² Skwara Marian, *Pruszków nasze miasto*, Pruszków 2002, s. 48.

⁵³ *Okólnik Ministra Spraw Wewnętrznych Stanisława Wojciechowskiego w przedmiocie zapobiegania nadużyciom względem ludności żydowskiej z 1 lutego 1919 roku*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych”, 1919, nr 8, s. 5–6. Na szczęście antyżydowskie zajścia na terenie powiatu warszawskiego nie przybrały takich rozmiarów, jak np. w Lublinie. Zob. Bałabuch Henryk, *Antyżydowskie zaburzenia w Lublinie 24–25 kwietnia 1919*, „Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina”, red. Tadeusz Radzik, t. II, Lublin 1998, s. 269–288.

W roku 1920 część środowiska żydowskiego opowiedziała się po stronie bolszewików, co oczywiście nie przysporzyło im sympatii⁵⁴. Ale i Żydzi skarżyli się na zły sposób traktowania. W okresie wojny z bolszewikami zarządzono wysiedlenie ludności żydowskiej z miast, np. z Zakroczymia. Podążający na front żołnierze polscy wykorzystali synagogę zakroczymską jako stajnię dla koni, zbezcześcili przy tym świętości żydowskie⁵⁵. Latem 1920 roku utworzono w Jabłonie ośrodek internowania dla żołnierzy pochodzenia żydowskiego, których posądzono o sprzyjanie wkraczającej armii bolszewickiej (dochodziło również do usuwania z armii polskiej oficerów żydowskiego pochodzenia). W tej sytuacji polowie żydowscy gwałtownie zaprotestowali i obóz został zlikwidowany⁵⁶. I chociaż w II Rzeczypospolitej obowiązywała konstytucyjna zasada równouprawnienia obywateli bez różnicy narodowości czy religii, ale w praktyce różnie przedstawiała się sytuacja mniejszości żydowskiej. Na terenie powiatu warszawskiego nie dochodziło do drastycznych konfliktów na tle narodowościowym, choć zdarzały się incydenty, jak np. w Zakroczymiu czy w Markach⁵⁷.

Wielonarodowościowy skład społeczeństwa powiatu warszawskiego przekładał się na strukturę wyznaniową. Poza katolikami zamieszkiwali tam też przedstawiciele innych wyznań, nie o wszystkich jednak można znaleźć bardziej szczegółowe dane⁵⁸.

Jak wynika z Tabeli 5, w powiecie warszawskim dominowali katolicy (82,77%). Spośród innych wyznań największą grupę stanowili wyznawcy religii mojżeszowej (11,99%), a następnie ewangelicy – 3,94% ogółu ludności powiatu, prawosławni – 0,81%. Udział innych wyznań był niewielki, liczniejsze grupy stanowili tylko menonici (0,21%) i mariawici (0,17%).

⁵⁴ Szczepański Janusz, *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995, s. 106.

⁵⁵ Szczerbatko Kazimierz, *Żydzi zakroczymscy*, „To i Owo” z 10 I 1997. W tej sprawie interpelację na posiedzeniu sejmu w dn. 14 X 1920 r. wniósł poseł Icchak Grünbaum.

⁵⁶ Załączny Jolanta, *Kontrowersje wokół internowania żydowskich ochotników w obozie w Jabłonie w 1920 roku*, „Rocznik Legionowski”, 2015, R. VII, s. 53–62.

⁵⁷ *Kronika Gmin. Warszawa i okolice*, Jerozolima 1989, Zakroczym, s. 218; Paciorek Zbigniew, *Marki – dzieje, tradycja, kultura*, Marki 2004, s. 95.

⁵⁸ Informacje o różnych wyznaniach w II RP znaleźć można w przykładowych opracowaniach: Sawicki Jakub, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937; Świątkowski Henryk, *Wyznania religijne w Polsce*, Warszawa 1937; Piotrowicz Wiktor, *Z zagadnień wyznaniowych w Polsce*, Wilno 1929.

Tabela 5. Ilość osób poszczególnych wyznań w powiecie warszawskim (1921)

Wyznania	Ogółem	Miasta	Gminy wiejskie	W tym: osady miejskie
Rzymsko-katolickie	150 324	26 166	124 158	3 808
Ewangelickie	7 161	1 009	6 152	6
Ogółem inne wyznania, W tym:	2 251	370	1 881	9
Greko-katolickie	37	4	33	6
Mariawici	310	20	290	1
Prawosławni	1 477	330	1 147	2
Staroobrzędowcy	1	–	1	–
Adwentyści	13	5	8	–
Badacze Pisma Św.	6	6	–	–
Baptyści	23	4	19	–
Menonici	384	1	383	–
Mojżeszowe	21 780	14 416	7 364	1 334
Mahometanie	2	–	2	–
Bezwyznaniowi	95	60	35	–
Niewiadome	12	–	12	–

Źródło: Opracowano na podstawie: *Skorowidz...*, s. 185–197. Wyniki spisu z 1921 r. zawierają dane nieznacznie różniące się od wyszczególnionych powyżej: wyznanie rzymsko-katolickie – 155 179, ewangelickie – 2 306, inne chrześcijańskie – 2 306, mojżeszowe – 21 780; *Pierwszy Powszechny Spis RP z dn. 30 września 1921*, Warszawa 1927, s. 3–73.

Skład wyznaniowy ludności poszczególnych gmin – według spisu z roku 1921 – był bardzo zróżnicowany. Katolicy stanowili największy odsetek w gminie Zaborów (98,75%), w siedmiu kolejnych stanowili ponad 90% ogółu ludności. Były to gminy: Blizne (96,09%), Wilanów (94,88%), Ożarów (94,92%), Falenty (92,29%), Skorosze (91,43%), Wawer (91,29%) i Wiązowna (90,15%). Tylko w jednej gminie odsetek katolików wyniósł poniżej 80% (gmina Zagórz – 78,61%). Inne wyznania stanowiły więc od 1,25 do 21,39% mieszkańców poszczególnych gmin. Obecność ludności wyznania ewangelickiego odnotowano w 19 gminach (na 20 analizowanych). Poza Zaborowem (0%) ewangelicy stanowili od 0,34% w gminie Karczew do 16,10% w gminie Nowo Iwiczna. Skupiska ewangelików były niewielkie, w 11 gminach stanowili oni poniżej 5% mieszkańców, w 7 gminach od 5,5% do 9,16%, 1 gmina powyżej 10%. Równie zróżnicowany był udział ludności żydowskiej, która w różnym stopniu występowała we wszystkich gminach powiatu warszawskiego.

Największy odsetek ludności wyznania mojżeszowego odnotowano w gminach: Zagórz (18,60%) i Okuniew (13,33%). W dwóch następnych Żydzi stanowili ponad 9% ludności (Karczew i Jabłonna), w 5 gminach było od 3 do 7% Żydów, w pozostałych poniżej 3%. W 19 gminach mieszkała ludność wyznania prawosławnego, najwięcej w gminach: Pomiechówek (4,72%) i Okuniew (4,25%). Większe skupiska mariawitów występowały w gminach Wawer (1,95%) i Wiązowna (1,75%). Spośród innych wyznań warto odnotować obecność menonitów, w gminie Cząstków – 4,35%, poniżej 1% w gminach: Góra, Jabłonna, Bródno.

Zupełnie inaczej wyglądała sytuacja w miastach. Zdecydowanie najwięcej katolików zamieszkiwało w Pruszkowie (91,33%). W pozostałych miastach odsetek ten był znacznie niższy: w Zakroczymiu – 60,35%, w Piasecznie – 54,84%, Nowym Dworze – 42,99%, a w Otwocku tylko 34,26%. Dużą grupę stanowili Żydzi, w Otwocku – 63,18%, w Nowym Dworze – 50,02%, w Piasecznie – 40,27%, a w Zakroczymiu – 38,09%. Tylko w Pruszkowie ludność żydowska stanowiła zaledwie 6,42%. Udział ludności wyznania ewangelickiego był podobny jak w przypadku omawianych gmin. Wahał się od 5,19% w Nowym Dworze do 0,6% w Zakroczymiu. Tylko w dwóch miastach prawosławni stanowili liczniejszą mniejszość religijną, w Nowym Dworze – 1,61%, a w Otwocku – 1,31%.

W związku z tak dużą różnorodnością religijną skomplikowany był podział na jednostki administracji wyznaniowej. Pod koniec lat dwudziestych na terenie całego województwa warszawskiego istniało 505 parafii katolickich, 23 parafie ewangelicko-augsburskie, 97 gmin wyznania mojżeszowego. Nie było parafii prawosławnej, ale rozważano utworzenie jej w Stanisławowie w powiecie warszawskim jako filii kaplicy prawosławnej w Płocku⁵⁹. Działały także właściwe dla danego wyznania urzędy stanu cywilnego, choć – jak już wspomniano – często administracja kościelna zastępowała aparat państwowy, np. urzędy parafialne pełniły rolę urzędów stanu cywilnego.

Spośród wielu wyznań warto poświęcić nieco uwagi menonitom, jednemu z odłamów protestantyzmu⁶⁰. Ich losy są dość skomplikowane,

⁵⁹ *Sprawozdanie wojewody warszawskiego o ogólnym stanie województwa warszawskiego X 1929 – X 1930*, Warszawa 1931, s. 19.

⁶⁰ Menonici (mennonici) to grupa wyznaniowa założona przez Menno Simonsa (1496–1561), kaznodzieję z Fryzji. Za źródło wiary uznawali Biblię, gwarancją zbawienia była wg nich łaska Boga, a świadectwem wiary dobre uczynki. Uznawali dwa sakramenty – chrzest (dorosłych) i komunię pod dwiema postaciami. Charakteryzował

prześladowani w XVI wieku w Niderlandach, rozpoczęli migrację i dotarli m.in. na ziemię polskie. Osiedlili się głównie na Pomorzu, a jako specjaliści od osuszania gruntów byli szczególnie pożądanymi na Żuławach. Stamtąd posuwali się w górę Wisły i dotarli na teren Mazowsza. W okresie międzywojennym Polska była drugim co do wielkości skupiskiem menonitów na świecie. Według spisu z roku 1921 było ich około 1,5 tys. Wyraźnie podkreślali swoją odrębność i pielęgowali holenderskie korzenie, a jednocześnie miejsce pobytu uważali za swoją ojczyznę. Polskie władze państwowe odnosiły się do nich przychylnie. Szanując ich zasady, Ministerstwo Spraw Wojskowych na mocy rozporządzenia z dn. 27 listopada 1925 roku zwolniło żołnierzy wyznania menonickiego od składania przysięgi, opracowując dla nich specjalną rotę, na którą mogli odpowiedzieć „tak”. W roku 1931 wydano dodatkowo specjalną instrukcję, na mocy której menonici mogli służyć w batalionach sanitarnych. Duże grupy menonitów zamieszkiwały w powiecie warszawskim w gminach: Cząstków, Góra, Jabłonna. Według spisu z 1921 roku w powiecie warszawskim mieszkało 384 menonitów, a największe skupiska występowały w gminach: Cząstków (301), Góra (40), Jabłonna (33) i Bródno (9 osób). Historia osadnictwa menonitów na terenie powiatu warszawskiego sięgała XVIII wieku. Pierwsi osadnicy holenderscy trafili w rejon Nowego Dworu, a sprowadził ich tam dzierżawca dóbr królewskich w Kazuniu – Jan August Hylzen⁶¹. Założyli oni wieś Kazuń Nowy, zwany

ich głęboki pacyfizm, nie tylko odmawiali służby wojskowej, lecz także unikali składania wszelkich przysięg, powstrzymywali się od pełnienia urzędów. Grupy osadników łączyły wspólne zasady gospodarowania, karczowali i osuszali podmokłe tereny i wspólnie je zagospodarowywali. Choć osadnictwo menonickie uległo rozproszению, to zamieszkiwali tereny w dolinie Wisły. Szerzej o tym: Fijałkowski Paweł, *Menonici na Mazowszu (od poł. XVIII w. do 1945 roku)*, „Rocznik Mazowiecki”, 2001, t. XIII, s. 233–258.

⁶¹ W dn. 1 lipca 1764 r. zawarł z przedstawicielami osadników umowę, na mocy której nad rzeką, na terenach wykarczowanego lasu, mieli założyć osadę. Koloniści uzyskali zwolnienie z płacenia czynszu na okres 7 lat (z gruntów przeznaczonych do wykarczowania), nieodpłatnie otrzymali drewno na postawienie zabudowań mieszkalnych i gospodarczych, opał i grodzenie zagród. Mogli za odpowiednią opłatą, ustaloną każdorazowo przez właściciela gruntów, sprzedawać w Warszawie drewno z wykarczowanego terenu oraz węgiel drzewny. Następni przybysze osadzeni zostali w Kazuniu w latach 1773 i 1786. W 1795 r. mieszkało tu 15 rodzin (67 osób), w 1827 r. zaś 41 (314 osób). W 1781 r. w okolicy Nowego Dworu powstała następna wieś holenderska zwana Kępą Nowodworską; Szałygin Jerzy, *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na Mazowszu*, Warszawa 2004, s. 108–111.

Kazuniem Niemieckim⁶². Stamtąd rozpoczęli kolonizowanie okolicznych terenów, pod koniec XVIII wieku założyli wieś Czosnów, a na początku XIX wieku osiedlili się w Cząstkowie oraz na Kępie Nowodworskiej⁶³. Odmienność religijna i kulturowa powodowała, że menonici izolowali się od okolicznej katolickiej ludności polskiej, a jednoczyli z niemieckimi osadnikami wyznania ewangelickiego, na Mazowszu doszło nawet do językowej asymilacji z dominującymi Niemcami, a język holenderski został zupełnie wyparty jeszcze w XVIII wieku.

Na początku XX wieku gminy menonickie kurczyły się na skutek emigracji zarobkowej, głównie do Ameryki, a także na Ukrainę i Białoruś. Gminę w Nowym Kazuniu zamieszkało wtedy 137 rodzin liczących łącznie 548 osób. Ale po wybuchu wojny, w sierpniu 1914 roku, z powodu bezpośredniego sąsiedztwa z twierdzą Modlin, menonitów z tego terenu wysiedlono w głąb Rosji. Część przeniosła się do innych miejscowości zamieszkałych przez menonitów (m.in. Świniary i Wymyśle Niemieckie w powiecie gostynińskim), skąd wróciła dopiero w sierpniu 1915 roku, po zajęciu tych terenów przez wojska niemieckie⁶⁴. Kazuń, Czosnów i Cząstków zostały zniszczone przez wycofujące się oddziały rosyjskie, dom modlitwy Rosjanie przekształcili w szpital i zdewastowali go. Menonici wysiedleni z Kazunia i okolic do Rosji powrócili do swoich rodzinnych stron po zakończeniu działań wojennych⁶⁵.

W okresie międzywojennym życie w gminie menonickiej wróciło do dawnego stanu, choć zdaniem J. Szałygina część mazowieckich menonitów należała do kościoła ewangelicko-augsburskiego⁶⁶. Wznowiła działalność szkoła w Kazuniu (w 1924 roku przeniesiono ją do wyremontowanego – dzięki pomocy finansowej menonitów ze Stanów Zjednoczo-

⁶² Ratzlaff Erich L., *Im Weichselbogen Mennonitensiedlungen in Zentralpolen*, Winipeg 1971, s. 20, 24.

⁶³ Tamże, s. 30, 81. Jednak przełom XVIII i XIX w. to już dominacja osadników pochodzenia niemieckiego, którzy zdominowali osadnictwo holenderskie. Lokowani byli nadal na prawie holenderskim, ale różnili się zarówno wiarą (ewangelicką), jak i pochodzeniem (niemieckim).

⁶⁴ Fijałkowski Paweł, *Menonici na Mazowszu...*, s. 246.

⁶⁵ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 1, Miasto Stołeczne Warszawa, województwo warszawskie*, Warszawa 1925, s. VIII.

⁶⁶ W superintendturze warszawskiej zbór znajdował się m.in. w Nowym Dworze (pow. warszawski, założony w 1782 r.), skupiał 2 tys. członków, z 1 kościołem, 4 domami modlitwy i 15 cmentarzami, Szałygin Jerzy, *Olendrzy w Warszawie*, „Mazowsze”, 2001, nr 14.

nych – domu modlitwy) i uzyskała statut szkoły powszechnej, nauka odbywała się w języku niemieckim. Liczebność gminy w Kazuniu w latach trzydziestych stopniowo się zmniejszała⁶⁷. Zmianie uległo również położenie menonitów. Pod koniec okresu międzywojennego wśród kolonistów niemieckich w centralnej Polsce zaczęły szerzyć się nastroje faszystowskie. Menonici jako pacyfiści starali się nie ulegać presji niemieckich osadników. Zdecydowanie łatwiej przychodziło to starszym osobom, młodzież menonicka była bardziej podatna na te wpływy i ulegała hitlerowskim agitatorom. Zgodnie z decyzjami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych latem 1939 roku młodzież menonicka była powoływana do służby wojskowej, głównie w oddziałach sanitarnych, bez konieczności składania przysięgi i noszenia broni⁶⁸. Traktując mieszkańców wsi menonickich jako potencjalnych wrogów, w dn. 1 września 1939 roku aresztowano starszego gminy Rudolfa Bartla i 7 członków wspólnoty. Zostali oni rozstrzelani 7 września. W kolejnych dniach zabito jeszcze kilka osób. W obawie o opowiedzenie się po stronie Niemców, tuż po wybuchu wojny władze polskie skierowały do Berezki Kartuskiej poborowych z Kazunia w wieku 17–60 lat. Na miejscu pozostały tylko kobiety i dzieci. Kazuń, podobnie jak inne miejscowości powiatu, ucierpiał podczas nalotów niemieckich we wrześniu 1939 roku. Po wojnie ludność menonicka została wysiedlona⁶⁹.

Chociaż wśród narodowości w II RP, poza Żydami i Niemcami, najliczniej występowała Rosjanie, to trudno mówić o zorganizowanej mniejszości rosyjskiej w powiecie warszawskim. Byli to najczęściej, jak w przypadku Nowego Modlina czy Stanisławowa, potomkowie kolonizatorów rosyjskich sprowadzonych tam w XIX wieku do budowy twierdzy Modlin albo – w przypadku Jabłonny-Legionowej – pojedynczy żołnierze carskich koszar, którzy pozostali z przyczyn osobistych po wycofaniu się wojsk rosyjskich. Te niewielkie grupy Rosjan szybko asymilowały się, a jedynym ich wyróżnikiem pozostawała religia prawosławna. Wyznawcy tej religii występowała niemal na całym obszarze powiatu warszawskiego, najwięcej było ich w Nowym Dworze (126) i Otwocku (112) oraz

⁶⁷ Fijałkowski Paweł, *Zmierzch menonickiego świata*, „Słowo i Myśl. Przegląd Ewangelicki”, 1993, nr 5/6, s. VIII.

⁶⁸ Ratzlaff Erich L., *Im Weichselbogen Mennonitensiedlungen...*, dz. cyt., s. 99. Stosunek władz II Rzeczypospolitej do kolonistów był niekonsekwentny, często ulegał zmianom w zależności od sytuacji politycznej.

⁶⁹ Fijałkowski Paweł, *Menonici na Mazowszu...*, s. 250.

Pruszkowie (73). Spośród gmin wiejskich (gdzie łącznie mieszkało 1 147 prawosławnych) największą liczbę wyznawców prawosławia odnotowano w Pomiechowie (392) i Okuniewie (344), zdecydowanie mniej było w gminie Góra (50), Wawer (47), Bródno i Zagórz (44).

Sytuacja wyznawców prawosławia w Polsce była specyficzna. Patriarcha rosyjski nadał Kościołowi prawosławnemu w Polsce autonomię. Polskie władze państwowe były zainteresowane ustanowieniem niezależnej od władzy Moskwy struktury cerkiewnej, ale jednocześnie podejmowały działania zmierzające do ograniczenia liczby parafii prawosławnych oraz likwidacji części cerkwi⁷⁰. Główne założenia polityki państwa polskiego wobec wyznawców prawosławia nie zostały jasno sprecyzowane, jedyne dokumenty w tej kwestii to „Tymczasowe przepisy o stosunku rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce”, wydane w 1922 roku przez MWRiOP⁷¹. Dopiero w latach 1938–1939 uregulowano stan prawny dóbr kościelnych.

Zakończenie

Jak wynika z powyższej analizy, powiat warszawski charakteryzował się złożoną strukturą narodowościowo-wyznaniową. Obok Polaków mieszkali tu Żydzi, Rosjanie i Niemcy. To oczywiście przekładało się na ży-

⁷⁰ O sytuacji Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym zob.: Papierzyska-Turek Mirosława, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1919–1939*, Warszawa 1983; Świątkowski Henryk, *Wyznania religijne...*, s. 140–154. Pierwszym metropolitą warszawskim mianowano biskupa Jerzego, jego następcą został biskup Dionizy. On właśnie podjął działania zmierzające do ustanowienia autokefalii, jej uroczyste proklamowanie miało miejsce 17 IX 1925 r. Fakt ten został uznany za próbę polonizacji wyznawców prawosławia, tym bardziej że polskie władze zachęcały do wprowadzenia języka polskiego do nauczania religii w szkołach oraz wygłaszania kazań po polsku. Papierzyska-Turek Mirosława, *Problem autokefalii Kościoła Prawosławnego w Polsce w latach 1918–1939*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy”, 1980, nr 1, s. 56; Switcz Aleksandr, *Prawosławna Cerkow w Polsce i jej awtokefalia*, „Prawosławna Cerkow na Ukrainie i w Polsce w XX stuleciu 1917–1950 gg.”, Moskwa 1997; Zyzynkin Mikhail Valerianovich, *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa 1931; Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, „Kościół w II Rzeczypospolitej”, red. Zygmunt Zieliński, Stanisław Wilk, Lublin 1981, s. 166–174.

⁷¹ *Monitor Polski*, 1922, nr 38, poz. 20. Kolejnym dokumentem regulującym sprawę prawosławia w Polsce był „Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dn. 18 XI 1938 r. o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, *DURP*, 1938, nr 88, poz. 597.

cie religijne powiatu. Dominowała ludność wyznania katolickiego i Kościół katolicki miał największy wpływ na jej życie duchowe. W granicach powiatu warszawskiego zamieszkiwali również ewangelicy, prawosławni, menonici, mariawici i, oczywiście wyznawcy religii mojżeszowej. Obecność wielu narodowości, a więc również wielu grup wyznaniowych, bardzo różnicowało społeczność powiatu. Wywierało to istotny wpływ na życie polityczne, gospodarcze, a przede wszystkim społeczne i kulturalne⁷². Wszystkie te wyznania odcisnęły trwałe ślady w historii powiatu w okresie międzywojennym, a w krajobraz kulturowy wrosły świątynie i cmentarze różnych wyznań.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych.
Rada Główna Opiekuńcza, sygn. 1426.
Ministerstwo Aprowizacji, sygn. 367.

Źródła drukowane

Dokumentacja geograficzna. Zeszyt 4. Podziały administracyjne Królestwa Polskiego za okres 1815–1918, opr. Wojciech Trzebiński, Adam Borkowski, Warszawa 1956.
Działalność Rady Opiekuńczej Powiatu Warszawskiego w roku 1916, Warszawa 1916.
Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919, nr 65; 1920, nr 110; 1921, nr 44; 1935, nr 30.
Dziennik Urzędowy RP, 1938, nr 88.
Informacyjno-turystyczny przewodnik po województwie warszawskim z mapą i 58 ilustracjami opracowany przez Warszawski Wojewódzki Komitet Regionalny i Polskie Towarzystwo Krajoznawcze Oddział w Warszawie, Warszawa 1932.
Kronika Gmin. Warszawa i okolice, Jeruzolima 1989.
Monitor Polski, 1922, nr 38, poz. 20.
Pierwszy Powszechny Spis RP z dnia 30 września 1921 r., Warszawa 1927: Województwo warszawskie.
Plan regionalny okręgu warszawskiego, „Dom, Osiedle, Mieszkanie”, 1938, nr 4–5.
Rocznik Królestwa Polskiego. Rok 1913, Warszawa 1914.
Rocznik statystyczne Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915, Warszawa 1916.
Rocznik Statystyczny RP, Warszawa 1927.
Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 1, *Miasto Stołeczne Warszawa, województwo warszawskie*, Warszawa 1925.
Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1880–1914.

⁷² Zob.: Załączny Jolanta, *Powiat warszawski w latach II Rzeczypospolitej. Życie społeczno-polityczne, gospodarcze i kulturalne*, Warszawa 2015.

Sprawozdanie wojewody warszawskiego o ogólnym stanie województwa warszawskiego X 1929 – X 1930, Warszawa 1931.

Opracowania

- Ajdacki Paweł, Kałużko Jacek, *Otwock i okolice*, Warszawa 2002.
- Bałabuch Henryk, *Antyżydowskie zaburzenia w Lublinie 24–25 kwietnia 1919*, „Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina”, red. Tadeusz Radzik, t. II, Lublin 1998.
- Bielecka Danuta, *Spoleczność żydowska w Nowym Dworze Mazowieckim w latach 1918–1939*, „Rocznik Mazowiecki”, 2002, t. XIV.
- Borecki Paweł, *Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2010, t. LXII, z. 2.
- Bronsztajn Szyja, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
- Cygański Mirosław, *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Łódź 1962.
- Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.
- Fijałkowski Paweł, *Menonici na Mazowszu (od poł. XVIII w. do 1945 roku)*, „Rocznik Mazowiecki”, 2001, t. XIII.
- Fijałkowski Paweł, *Zmierzch menonickiego świata*, „Słowo i Myśl. Przegląd Ewangelicki”, 1993, nr 5/6.
- Frysz F., *Powiat warszawski (rys geograficzno-ekonomiczny)*, „Dziesięciolecie szkolnictwa powszechnego w powiecie warszawskim”, Warszawa 1928.
- Kallas Marian, *Historia ustroju Polski X–XX wiek*, Warszawa 1997.
- Kazimierski Józef, *Miasta i miasteczka na Mazowszu i Podlasiu Nadbużańskim w latach 1918–1939*, „Mazowsze w dwudziestoleciu międzywojennym”, red. Andrzej Starwarz, Warszawa 1998.
- Kielbiński Mieczysław, *Jabłonna w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Chotomów, Jabłonna od wieków razem”, t. I, red. Apolonia Cudna-Kowalska, Chotomów–Jabłonna 1998.
- Kołodziejczyk Ryszard, *Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej (w 60 rocznicę odzyskania niepodległości)*, „Rocznik Mazowiecki”, 1979, t. VII.
- Landau Zbigniew, Tomaszewski Jerzy, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1962.
- Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1989.
- Ludność czterech powiatów podwarszawskich pod względem demograficznym i zawodowym*, „Kronika Warszawy”, 1936, nr 1–2.
- Ludność polska i niepolka na podstawie spisów powszechnych z 30 września 1921 i 9 grudnia 1931*, „Sprawy Narodowościowe”, 1932, nr 2–3.
- Mauersberg Stanisław, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Nowakowska Irena, *Fenomen żydowskiej mniejszości narodowej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, 1989, nr 2.
- Paciorek Zbigniew, *Marki – dzieje, tradycja, kultura*, Marki 2004.
- Papierzyska-Turek Mirosława, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1919–1939*, Warszawa 1983.

- Papierzyska-Turek Mirosława, *Problem autokefalii Kościoła Prawosławnego w Polsce w latach 1918–1939*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy”, 1980, nr 1.
- Piotrowski Wiktor, *Z zagadnień wyznaniowych w Polsce*, Wilno 1929.
- Przeniosło Marek, *Chłopi Królestwa Warszawskiego w latach 1914–1918*, Kielce 2003.
- Ratzlaff Erich L., *Im Weichselbogen Mennonitensiedlungen in Zentralpolen*, Winnipeg 1971.
- Ręgowicz Ludwik, *Niemcy w województwie warszawskim*, „Strażnica Zachodnia”, 1937, nr 4.
- Sawicki Jakub, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937.
- Skwara Marian, *Pruszków nasze miasto*, Pruszków 2002.
- Sobol Bogdan, *Zarys podstawowych zmian podziałów terytorialnych i administracyjnych z dziejów Mazowsza*, „Ziemia Mazowiecka”, 1959, nr 4.
- Stoliński Zygmunt, *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*, „Sprawy Narodowe”, 1927, nr 4.
- Switicz Aleksandr Kallinikowicz, *Prawosławna Cerkow w Polsce i jej awtokefalija*, „Prawosławna Cerkow na Ukrainie i w Polsce w XX stuleciu 1917–1950 gg.”, Moskwa 1997.
- Szałygin Jerzy, *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na Mazowszu*, Warszawa 2004.
- Szałygin Jerzy, *Olendrzy w Warszawie*, „Mazowsze”, 2001, nr 14.
- Szczepański Janusz, *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995.
- Szczerbatow Aleksej, *Rządy księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim*, Warszawa 1900.
- Świątkowski Henryk, *Wyznania religijne w Polsce*, Warszawa 1937.
- Urbański Zygmunt, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1932.
- Wasiutyński Bohdan, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930.
- Włodarczyk Piotr, *Zagadnienia narodowościowe w Polsce Odrodzonej*, Warszawa 1936.
- Woźniak Andrzej, *Kartki z dziejów prawosławnej parafii św. Aleksandry w Stanisławowie koło Modlina*, „Etnografia Polska”, 2001, t. XLV, z. 1.
- Woźniak Krzysztof Paweł, *Losy niemieckich osadników rolnych w Królestwie Polskim w latach I wojny światowej*, „Historia–społeczeństwo–gospodarka. Profesorowi Wiesławowi Pusiowi w 40-lecie pracy naukowej”, red. Stefan Pytlas, Jarosław Kita, Łódź 2006.
- Woźniak Andrzej, *Z badań nad kolonizacją rosyjską we wsi mazowieckiej XIX i początku XX wieku*, „Etnografia Polska”, 2010, t. LIV, z. 1.
- Załączny Jolanta, *Kontrowersje wokół internowania żydowskich ochotników w obozie w Jabłonie w 1920 roku*, „Rocznik Legionowski”, 2015, R. VII.
- Załączny Jolanta, *Powiat warszawski w latach II Rzeczypospolitej. Życie społeczno-polityczne, gospodarcze i kulturalne*, Warszawa 2015.
- Zyzykin Mikhaïl Valerianovich, *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa 1931;
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, „Kościół w II Rzeczypospolitej”, red. Zygmunt Zieliński, Stanisław Wilk, Lublin 1981.
- Żebrowski Rafał, *Społeczeństwo żydowskie w II Rzeczypospolitej*, „Studia z dziejów Żydów w Polsce”, red. Zofia Borzymirska, Andrzej Żbikowski, Rafał Żebrowski, Warszawa 1995, t. 1.
- Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. II, Warszawa b.d.w.

National minorities in the Warsaw district at the threshold of the independence of Poland

Summary

The Warsaw district at the threshold of the independence and in the interwar period was diverse in terms of nationality and religion. It was inhabited – along with Poles – by Jews, Germans, Russians. Jews engaged in trade constituted the largest percentage, mainly in cities. The German minority prevailed in the villages, dealing mainly with agriculture and crafts. The diversified composition of the population was reflection of the earlier processes (the surrounding of Warsaw with wreath of the German colonies in the 18th and 19th century, the presence in that area of Russian garrisons in the period of the partitions of Poland). The presence of other nationalities was reflected in the religious diversity of the district. Catholics dominated. Among other denominations the most numerous were followers of Judaism, further Evangelicals, members of the Orthodox church, Mennonites and Mariavites. So Catholic parishes, Evangelical-Augsburg parishes and Jewish communities functioned. The presence of various nationalities and religions affected the economic, social, cultural, and political life.

Keywords: the Warsaw district, Second Polish Republic, national minorities, religious minorities, ethnic minorities, Jews, Germans, Russians

Varšuvos pavieto tautinės mažumos artėjant Lenkijos nepriklausomybei

Santrauka

Ankstyvuoju Lenkijos nepriklausomybės ir tarpukario laikotarpiais Varšuvos paviete gyveno įvairių tautybių ir religijų žmonės. Šalia lenkų čia būta žydų, vokiečių ir rusų. Didžiausią procentą, ypač miestuose, sudarė prekiaujantys žydai. Kaimuose dominavo vokiečių mažuma, daugiausia susijusi su žemės ūkiu ir amatais. Įvairi gyventojų sudėtis buvo tam tikras ankstesnių procesų atspindys (XVIII ir XIX amžiais aplink Varšuvą buvo apsupta vokiečių kolonijų; Rusijos įgulų buvimas šitame regione okupacijos metu). Kitų tautybių tradicijos darė įtaką vietinių gyventojų, kurių didžiąją dalį sudarė katalikai, religiniams papročiams. Iš kitų konfesijų atstovų minėtini judaistai (gausiausia grupė), evangelikai, ortodoksai, menonitai ir marijavitai. Veikė katalikų parapijos, evangelikų Augsburguro parapijos ir žydų bendruomenės. Tautybių ir religijų įvairumas darė įtaką politiniam, ekonominiam, socialiniam ir kultūriniam gyvenimui.

Raktažodžiai: Varšuvos pavietas, antroji Lenkijos Respublika, tautinės mažumos, religinės mažumos, žydai, vokiečiai, rusai

Mniejszości narodowe w powiecie warszawskim u progu niepodległości Polski

Streszczenie

Powiat warszawski u progu niepodległości oraz w okresie międzywojennym był zróżnicowany pod względem narodowościowym i wyznaniowym. Zamieszkiwali go – obok Polaków – Żydzi, Niemcy, Rosjanie. Największy odsetek – głównie w miastach – stanowili Żydzi trudniący się handlem. Mniejszość niemiecka dominowała na wsiach, zajmując się głównie rolnictwem i rzemiosłem. Zróżnicowany skład ludności był odbiciem wcześniejszych procesów (otoczenie Warszawy wieńcem kolonii niemieckich w XVIII i XIX wieku, obecność na tym terenie garnizonów rosyjskich w okresie zaborów). Obecność innych narodowości przekładała się na zróżnicowanie wyznaniowe powiatu. Dominowali katolicy. Spośród innych wyznań najliczniejsi byli wyznawcy judaizmu, dalej ewangelicy, prawosławni, menonici i mariawici. Funkcjonowały więc parafie katolickie, ewangelicko-augsburskie oraz gminy żydowskie. Obecność różnych narodowości i wyznań miała wpływ na życie polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturalne.

Słowa kluczowe: powiat warszawski, II RP, mniejszości narodowe, mniejszości religijne, mniejszości etniczne, Żydzi, Niemcy, Rosjanie